

ОСОБИСТІТЬ ПЕДАГОГА ЯК РЕСУРСНИЙ КОМПОНЕНТ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ВНЗ

На сьогодні зрозуміло, що тільки вищий розвиток усіх індивідуальних енергій, а не їх нівелювання та зрівнювання приводять до істини буття, до гармонії. Ідеальний центр тяжіння всього погляду на світ перемістився на людину [8, с. 7]. Тому професії людиноцентристської спрямованості набувають особливої актуальності, серед яких гідне місце посідає фахівець з психології. У контексті глобальних цивілізаційних та євроінтеграційних тенденцій потребують переосмислення багато питань, пов'язаних з фаховою підготовкою професіоналів за спеціальністю "Психологія". Саме особистість постає в центрі навчального процесу, особистість студента – майбутнього психолога та особистість викладача.

Як вказує В.Г. Кремень, ми живемо в період становлення суспільства знань, причому не просто знань, які фіксують ті чи інші сторони дійсності, а знань, завдяки яким відбувається становлення нових цивілізаційних вимірів – динамічно стрімких, сповнених несподіваних поворотів, викликів, що вимагає енергії інтелекту, інноваційного мислення і, зрештою, інноваційної людини. Одночасно відбувається становлення планетарного комунікативного простору, який справляє суттєвий вплив на всі аспекти життя суспільства, окремого індивіда, на структуроутворювальні компоненти всієї системи культури, науки, освіти. Усе це кардинально змінює систему існуючих уявлень про логіку освітнього процесу, ставить завдання виділити його пріоритетні компоненти як головний фактор сучасної цивілізації [7].

Неможливо змінити духовний світ особистості майбутнього психолога без впливу досвідченого педагога, який повинен володіти глибокими спеціальними знаннями, умінням впливати на студентів, формувати їх переконання, здібності й практичні навички. При цьому він має бути зразком поведінки, бути тактовним, уважним, любити студентів, прагнути зрозуміти їх, постійно самовдосконалюватися і, тим самим, досягати нових вершин професіоналізму.

Особистість педагога не є новим терміном у категоріальному апараті педагогічної науки. Так, формування особистості педагога розглядали у своїх працях В. Андрєєв, Є. Барбіна, І. Бех, А. Бойко, О. Глузман, В. Гриньова, О. Дубасенюк, В. Євдокимов, М. Євтух, С. Золотухіна, Б. Коротяєв, В. Курило, З. Курлянд, В. Лозова, Н. Ничкало, О. Орлов, Л. Рувинський, О. Савченко, В. Семиченко, С. Сисоєва, З. Слєпкань, М. Сметанський, Т. Сущенко, Є. Хриков та інші, професійна діяльність і професійне становлення викладача ВНЗ виступали предметом наукових досліджень А. Барабанщикова, З. Єсаревої, І. Ісаєва, О. Коржуєва, Н. Кузьміної, Л. Маркової, Ю. Поваренкова, Ю. Фокіна та ін., становлення й розвиток педа-

гогічної майстерності досліджували В. Демиденко, В. Загвязинський, В. Кан-Калик, І. Прокопенко, В. Радул, Р. Сакурова, В. Сластьонін, А. Сущенко, Р. Хмелюк, Т. Яценко та ін.

На рівні народної мудрості ставлення до викладачів закріплено в афоризмах як позитивної – щоб бути гарним викладачем, потрібно любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш (В. Ключевський), так і негативної полюсності – учительство – не втрачене мистецтво, але пошана до учительства – втрачена традиція (Ж. Барзен) [2].

Детальне вивчення психолого-педагогічної літератури засвідчує той факт, що науковці приділяють достатньо уваги проблемам особистості викладача вищої школи та його педагогічній діяльності (В. Євстратов, І. Кобиляцький, М. Євтух, М. Красовицький, В. Михайловський, Є. Пряжнікова, З. Рябікіна, В. Семиченко, Л. Хазова та ін.), досліджуються різні аспекти діяльності педагога: шляхи адаптації, формування професійно-педагогічної культури та майстерності (А. Алексюк, І. Бех, Є. Барбіна, В. Гриньова, В. Вергасов, Є. Єсарєва, І. Ісаєв, Н. Лебедик, В. Марєєв, В. Микитюк, Л. Нечепоренко, А. Нісімчук, І. Підласий, І. Раченко, М. Стельмахович, Н. Тарасевич, І. Чернокозов та ін.), проблеми мотивації та оцінювання діяльності викладачів (В. Аниськін, В. Антропов, В. Жуков, Р. Кигель, В. Нотченко, Г. Скок та ін.), удосконалення його професійної компетентності (О. Гура, Л. Карпова, В. Лозова, А. Маркова, Є. Павлютенков та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Важлими науковими роздумами щодо аналізу виділеної нами проблеми вважаємо праці А. Бойко, Д. Грасмане, О. Дубасенюка, Б. Житника, О. Ковальової, Г. Молодцової, В. Михайловського, У. Панчука, В. Сухомлинського, І. Тимченко, Г. Хозяїнова, Т. Шарухіної, у яких започатковано розв'язання проблеми відносин викладача та студентів. Відтак, вплив педагога на розвиток особистості професіонала з психології й формування професіоналізму майбутніх психологів не виступав предметом спеціальних наукових досліджень і потребує належного науково-методичного розв'язання. Деякі передумови для дослідження бачимо також у працях І. Зязюня, прив'язаних педагогічній майстерності; І. Синиці – з питань педагогічного такту й майстерності вчителя; О. Щербака, В. Сухомлинського – щодо специфіки спілкування педагога з учнями тощо.

Мета статті – обґрунтувати визначення особистості педагога як ресурсного компонента формування професіоналізму майбутніх психологів у вищих навчальних закладах.

Насамперед, простежимо наступність та генезу понять “учитель” – “педагог” – “викладач” – “особистість викладача”. Почнемо наш науковий пошук зі звернення до Енциклопедії освіти за редакцією В.Г. Кременя. Зокрема, учитель визначається в ній як мислитель, громадський діяч, який формує погляди й переконання людей, допомагає їм знайти свій шлях у

житті. У педагогічному розумінні учитель – це спеціаліст, який здійснює навчальну й виховну роботу з учнями в загальноосвітніх школах різних типів. Учитель – одна з найстаріших, найгуманніших і найскладніших професій. У Єгипті, Вавилоні та інших державах Стародавнього Сходу вчителями були жерці. У Стародавній Греції учителями ставали вільно-наймані громадяни. У Римській імперії учитель був державним чиновником, який призначався від імені імператора. У середні віки обов'язки учителя виконували священики, монахи, пізніше в містах – наймані особи. Гуманність і складність професії вчителя зумовлюється специфікою об'єкта праці – дитиною, її унікальністю та неповторністю; метою формування освіченої, високорозвиненої, культурної особистості, суб'єкт-суб'єктними відносинами в процесі навчання як сфери безпосереднього контакту та взаємовпливу вчителя й учнів. У добу інтенсивного розвитку інтеграційних соціально-педагогічних та освітніх процесів природним стало поєднання соціальних і педагогічних функцій учителя. І тому вчитель – це мислитель, громадський діяч, спеціаліст-фахівець, який здійснює навчально-виховну роботу з учнями школи щодо забезпечення їм освітнього рівня, розвитку та вихованості відповідно до соціального замовлення, власних інтересів і потреб кожного з них [3, с. 947].

Я. Коменський відзначав, що вчителі “поставлені на високо почесне місце”, “їм вручено чудову посаду, вище від якої не може бути під сонцем”. Важливість спеціальності вчителя підкріплюється його впливовістю на учнів. “Трапляється, що один якийсь випадок, окремий факт у спілкуванні педагога з учнями залишає слід у вихованця на все життя, а інколи впливає так сильно, що зразу ж міняються всі його плани на майбутнє. Так трапляється, коли вчитель подає приклад високого гуманізму, чесності, благородства та порядності, проявляє увагу й віру в сили дитини” (А. Кудратенков).

Діапазон особистісних якостей учителя істотно розширюють інші автори: це світогляд, громадська активність, самовиховання, позитивні мотиви педагогічної діяльності, кругозір, педагогічна спостережливність, увага, моральні й естетичні почуття, любов до дітей, сила волі, володіння педагогічною мовою, педагогічний такт тощо (Ф. Гоноболін). Учитель має справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, – з людиною. Від його вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце та роль у житті, її щастя. В. Сухомлинський свого часу сказав: “Об'єкт нашої праці – найтонші сфери духовного життя особистості, яка формується, – розум, почуття, воля, переконаність, самосвідомість... Найважливіші інструменти нашого впливу на духовний світ школяра – слово вчителя, краса навколишнього світу й мистецтва, створення обставин, в яких найяскравіше виражаються почуття – весь емоційний діапазон людських відносин” [3, с. 948].

Правові, організаційні та фінансові засади педагогічної діяльності учителя визначаються Конституцією України, Законами України “Про освіту” і “Про загальну середню освіту”, Національною доктриною розвитку освіти України у XXI ст., Кодексом законів про працю України та іншими нормативно-правовими актами. Права й обов’язки вчителя окреслено в Положенні про загальноосвітній навчальний заклад (пункти 45, 46) [4–6].

Поняття педагог (грец. *paidagogos*, від *país* – дитина і *ago* – веду, виховую) у педагогічній енциклопедичній літературі визначається, з одного боку, як особа, яка виконує викладацьку чи виховну роботу: шкільний учитель; вихователь дошкільного закладу, дитячого будинку, школи-інтернату, виховної колонії; працівник дитячого позашкільного закладу, з іншого – як науковець, який досліджує проблеми педагогіки як науки [3, с. 635].

Разом з тим виділяють поняття “педагог професійного навчання” – педагогічний працівник професійно-технічного навчального закладу або ВНЗ, який поєднує функції майстра виробничого навчання та викладача спеціальних і профільно орієнтованих дисциплін [3, с. 636].

Наближаємося до розуміння сутності поняття “викладач” – фахівець з необхідною вищою фаховою та психолого-педагогічною підготовкою, який здійснює педагогічну, навчально-виховну й організаційно-методичну роботу в професійно-технічних навчальних закладах, ВНЗ різних рівнів акредитації. Викладач – штатна посада у професійно-технічних навчальних закладах та ВНЗ [3, с. 91].

Отже, діяльність викладача спрямована на трансляцію нових знань студентам, розвиток їх пізнавальної діяльності, організацію лабораторних і практичних занять, керівництво їх навчальною діяльністю. Її якість залежить від рівня теоретико-методологічної спеціальної та педагогічної підготовки, педагогічної майстерності, володіння інформаційно-комунікаційними технологіями та інтерактивними методами навчання.

Особистість педагога візначається в педагогічній науці як особистість, яка виконує професійну роль педагога (шкільного вчителя, вихователя дошкільного закладу, вихователя школи-інтернату, викладача вищого навчального закладу тощо), при цьому педагогічна діяльність належить до тих видів діяльності, які мають значний вміст особистісного, суб’єктивно привнесеного. Цим зумовлені особливі вимоги до особистості педагога, насамперед, до його гуманістичної позиції (інтересів, цінностей, ідеалів) і наявності професійно значущих особистісних рис та якостей (комунікативності, перцептивних здібностей, креативності, емоційної стабільності, швидкодії тощо) [3, с. 628].

З інтенсивним розвитком альтернативних джерел інформації та дистанційних форм навчання змінюється й роль педагога та вимоги до його особистості. Педагог у сучасному навчальному та виховному процесах уже не має монополії на істину. Він стає посередником між соціально цінним досвідом людства та студентом, відступаючи в бік щоразу більше, як та

готова торувати власний шлях. Суть взаємодії між двома особистостями, педагога й того, хто навчається, полягає в тому, щоб підвести останню до духовної автономії. У такому контексті поняття виходить за межі педагогічного значення й набуває значення більш широкого, суспільного – особистість учителя (мислителя, духовної особистості, яка залишає глибокий слід у розвитку свого учня та його життєвого шляху) [3, с. 628].

Ефективність процесу формування професіоналізму майбутніх психологів значною мірою зумовлюється професіоналізм педагога, що не обмежується його навчально-методичною підготовкою й пов'язується, насамперед, з педагогічною позицією працівника освіти, яка характеризується його ціннісно-смісловим самовизначенням – усвідомленням ціннісних підстав своєї діяльності, розумінням її сенсу та свого місця в ній у сучасній соціокультурній ситуації.

Викладач як носій певного професійного мислення справляє величезний вплив на студентів – майбутніх психологів. Специфіка педагогічного мислення полягає в тому, що воно змушене здійснювати не тільки й не тільки категоріальні синтези, а створювати сферу інтердисциплінарного знання. Але створити й навіть просто окрестити таку сферу раз і назавжди просто неможливо: змінюються пропорції складників, час від часу на місці префікса “інтер” виникають прогалини педагогічної пам'яті. Це й зумовлено тим, що педагогічна теорія має великий досвід, але мало сил та енергії [3, с. 424–245].

Іван Омелянович Синиця – відомий теоретик та практик з питань педагогічного такту й майстерності педагога, вказує, що вчитель має бути носієм моралі, яку він виховує в тих, кого навчає. По-друге, педагогічна майстерність передбачає досконале знання предмета навчання, знання всього того фактичного матеріалу, який він намагається передати учням, усіх тих моральних норм, правил, навичок, звичок, які він збирається виховати в дітей. По-третє, учитель повинен володіти методикою навчання й виховання. Четверта складова педагогічної майстерності – педагогічний такт. Педагогічним тактом, на думку педагога, мають володіти не лише вчителі, а й батьки, що є важливою умовою виховання гармонійно розвинутої особистості, здатної дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки. У праці “Педагогічний такт у вихованні дітей в сім'ї” (1956) І. Синиця визначає батьківський такт як почуття міри у відносинах з дітьми, умінні обирати та вчасно застосовувати різноманітні засоби впливу. Так, монографії “Про педагогічний такт учителя” (1969), “З чого починається педагогічна майстерність” (1972) є своєрідною енциклопедією педагогічного мистецтва [3, с. 814].

Стає цілком очевидним, що справа не в поганих учителях чи учнях, а в цивілізаційних розривах: між орієнтацією освіти на передачу учням якомога більшого обсягу знання, що створюється, і фізичною неможливістю засвоєння лави знання; між традиційною “підтримувальною” освітою, розрахованою на відносну стабільність суспільства й поступовість перебігу

соціальних процесів, все більш динамічним і складним соціальним світом, що розвивається; між культурно-національною специфікою освітніх систем і потребами сучасного технологічного світу в єдиних стандартах освіти [8, с. 332–333].

Місія педагога полягає в тому, що він упорядковує знання, визначає першочергові з них, базові, порядок і перспективи подальшої роботи зі студентами; по-друге, знання вчителем конкретних ідей дає змогу пояснити учням орієнтири в їх спільній роботі; по-третє, чітке формулювання цілей, які виражені через результати діяльності, піддається надійній і об'єктивній оцінці [3, с. 897].

Прийняття педагогом гуманістичних цінностей забезпечує розуміння освіти як процесу становлення й розвитку сутнісних сил людини та прагнення організувати співучасть зі студентом – не тільки суб'єкт-суб'єктні, не тільки формально-рольові, але міжособистісні зв'язки й відносини з ним. Педагог у гуманістичній парадигмі розглядається не тільки як носій професійних і особистих якостей, зумовлених його соціальною роллю та функціональними обов'язками. Педагог – духовний індивід, який володіє свідомістю й самосвідомістю; він частина загального світу, що несе в собі його цінності та творить їх, він не тільки суб'єкт, який виконує діяльність і свідомо керує нею, а й особа, що одухотворює її своїми сенсами. У такому контексті роль вузівського викладача набуває особливої актуальності, коли йдеться про процес формування професіоналізму в майбутніх психологів.

М. Лещенко підтверджує це тим, що до “наукових елементів, які зумовлюють інтерес до навчання, приєднуються особистісні компоненти, носієм яких є викладач”, у результаті чого відбувається “пошук шляхів підвищення позитивного енергетичного потенціалу поля пізнавальної активності”, тобто, за В. Вернадським, “розум і почуття” мають “тісно переплітатися одним клубком” [1].

Таким чином, одним із центральних системоутворювальних елементів формування професіоналізму майбутніх психологів у ВНЗ є саме особистість викладача. При цьому організація навчання розуміється як процес взаємного духовного збагачення педагогів та студентів в умовах сприятливого психологічного клімату відносин, загальної діалогічної культури, інтелектуальної співтворчості [11, с. 8], а педагогічну творчість можна розглядати як продуктивно-перетворювальну діяльність педагогів зі створення якісно нових систем навчання та виховання на основі власних принципово нових ідей, підходів, технологій [11, с. 46].

Величезний потенціал, втілений в особистості педагога, позитивно позначається на результативності процесу формування професіоналізму майбутніх психологів. Як вказує Т. Сущенко, ніякого оновлення школи не відбудеться, якщо сам педагог психологічно не налаштований на новий рівень педагогічної роботи [11, с. 15].

По-творчому переосмисливши постулати, сформульовані Т. Сущенко щодо пріоритетних критеріїв результатів роботи педагога, на яких фік-

сується увага при відвідуванні його занять, доходимо висновку про показники ефективності навчального заняття, спрямованого на формування професіоналізму майбутніх психологів.

1. На занятті зберігається духовне спілкування, що сприяє піднесенню особистості, враховуються інтереси, схильності, здібності й характер кожного студента, його природні характеристики.

2. Заохочується самоствердження студента на занятті, його особистісна й професійна самореалізація.

3. Висока культура відносин, вирішується вибірковість темпу навчання, відбір у засвоєнні тих чи інших знань.

4. Діалог на занятті й взаємодія “на рівних”, у якій викладач сприймає майбутнього психолога як таку саму цінність, як і він сам.

5. Заняття далеке від однобічності.

6. Заняття має у своєму розпорядженні великі можливості розвитку внутрішньої свободи, здатності до об’єктивної самооцінки поведінки, відчуття власної гідності, самоповаги, готовності й здатності до рефлексії. Знання на заняттях стають сходиною професійного становлення кожного студента.

7. На занятті прораховані варіанти педагогічної дії та їх наслідки.

8. Оцінюються нові тенденції з позицій педагогічної доцільності, щоб не дати ні політиці, ні ринку запанувати над педагогікою.

9. Викладач не просто дає знання, він дає майбутнім психологам основи людської та професійної культури та етики, оберігає їх від моральної деградації [11, с. 15–16].

З іншого боку, якщо метою педагогічного процесу є забезпечення умов для самореалізації особи, яка навчається, то потрібно з’ясувати, у чому вони полягають. Н. Кузьміна зазначає, що педагогу необхідно володіння професіоналізмом “...у створенні сприятливого... середовища для розвитку професійного дозрівання особистості учня...” [9, с. 35]. Самореалізація студента в навчальній діяльності можлива за умов його здатності до самостійного визначення мети навчальної діяльності, уміння знайти адекватні способи діяльності, раціонально спланувати та організувати свою роботу, контролювати етапи досягнення результату. Таким чином, стати розвинутим суб’єктом навчально-виховного процесу студент може лише в тому разі, коли у взаємодії з педагогом, разом з ним здійснить багато разів певну діяльність від постанови мети до досягнення результату.

Отже, постановка завдань діяльності та потреба в їх здійсненні спільно зі студентом є першорядними серед інших об’єктивно-діяльнісних характеристик праці педагога. За поданим вище визначенням Н. Кузьміної, образ результату та потреба в його втіленні є ключовою й системоутворювальною в структурі педагогічної діяльності. Для педагога існує певний ідеал розвитку майбутнього психолога або мета, якої треба досягти. Тому вся його діяльність, тобто засоби педагогічного процесу, базуються на цьому ідеалі. Функції викладача, таким чином, складаються з вирішення

ряду педагогічних завдань. Для цього педагогу потрібні певні вміння: самостійного формулювання цих завдань, вироблення стратегії діяльності, контролю за процесом та коригування його. Отже, структура професіоналізму педагога складається з постановки педагогічної мети, процесу її реалізації та контрольо-коригувальних заходів [9].

Складність означеної діяльності та її специфіка полягають у тому, що способи вирішення педагогічних завдань не очевидні й дуже різноманітні. Для здійснення вибору стратегії діяльності необхідні суб'єктивні характеристики праці, подані в акмеограмі. Як ми вже зазначали, вони розпадаються на діяльнісно-рольові та суб'єктивно-діяльнісні компоненти. До діяльнісно-рольових характеристик педагога входять предметні та психолого-педагогічні знання, практичні вміння в галузі викладання й навички педагогічного впливу. До суб'єктивно-діяльнісних – психологічні якості професіонала, його професійна позиція та акмеологічні інваріанти [9].

Викладачі різних видів ВНЗ, що здійснюють підготовку майбутніх фахівців з психології, можуть використовувати такі ресурси при побудові курсу вступу до професії психолога. Так, студентам треба допомогти усвідомити узагальнену модель успішного фахівця – психолога, професіограму своєї майбутньої праці, зрозуміти закономірності становлення професіонала, засвоїти психологічні показники професіоналізму, чітко уявити собі рівні професіоналізму в своїй майбутній професії; зайняти активну позицію суб'єкта праці, професіонала, творця. Викладач може також взяти до уваги стадії психічного розвитку студентів, якісні зрушення в мотиваційній та операціональній сфері особистості майбутнього психолога, що відбуваються в ході фахової підготовки. Звичайно, в різних психологічних спеціалізаціях, у різних навчальних закладах буде неоднаковою модель фахівця з психології як кінцева мета навчання, відповідно розрізнятимуться і стадії в психологічному просуванні до кінцевої мети – сформованого професіоналізму. Разом з тим сам підхід до вибору змісту й методів професійного навчання під кутом зору їх впливу на формування якостей особистості майбутнього фахівця посідає важливе місце.

Висновки. По-перше, тільки шляхом постійного роздуму про свою працю, про саму можливість реалізувати кращі свої сили в головній справі життя, що вимагає постійної професійної рефлексії, яка фактично перетворюється на рефлексію свого життя, особистість педагога стає чинником формування професіоналізму майбутніх психологів [10].

По-друге, на основі аналізу праць Т. Сущенко [11–13], можна виділити ті результати педагогічної діяльності, які підтверджують, що викладач позитивно впливає на формування професіоналізму в майбутніх психологів.

1. Якщо викладач вселяє у своїх студентів доброту, уміє зробити їх вчинки сприйнятливими до людських потреб.

2. Якщо більшість студентів захоплена читанням психологічної літератури.

3. Якщо викладач сприймає студентів такими, якими вони є, і стимулює в них найкращі прояви.

4. Якщо педагог розуміє студентів, їх справи й турботи.

5. Якщо педагог оптимістично налаштований, вірить у перетворювальну силу свого впливу на майбутніх фахівців з психології.

6. Якщо педагог не тільки виконавець, а й творець педагогічного процесу.

7. Якщо викладач уважно стежить за розвитком педагогічної й суміжних з нею наук, легко перебудовується та позбавляється від малопродуктивної й непридатної педагогічної роботи.

8. Якщо викладач – першопроходець теоретичних і методичних рекомендацій, що стимулюють формування професіоналізму в майбутніх психологів, може переконливо довести їх життєвість або спростувати їх.

9. Якщо педагог не тільки рухає вперед своїх студентів, а й сам рухається вперед.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі вважаємо розробку акмегорами викладача, покликаною формувати професіоналізм майбутніх психологів, визначення критеріїв формувального впливу педагога на рівень сформованості в студентів – майбутніх психологів професіоналізму.

Література

1. Вовковінський М. Психологічна готовність педагогічного працівника до вихованої роботи у професійно-технічних навчальних закладах / М. Вовковінський // Науково-методичне забезпечення професійної освіти і навчання: тези доповідей звітної наук.-практ. конф. (м. Київ, 29–31 березня 2010 р.) / Інститут професійно-технічної освіти НАПН України / [за заг. ред. В. О. Радкевич]. – К.: ІПТО НАПН України, 2010. – С. 47.

2. Душенко К.В. Большая книга афоризмов / К.В. Душенко. – 5-е изд., испр. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 1056 с.

3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; [голов. ред. В.Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

4. Закон України “Про вищу освіту” // Законодавчі акти з питань освіти. – К., 2004.

5. Закон України “Про освіту” // Законодавчі акти з питань освіти. – К., 2004.

6. Закон України “Про професійно-технічну освіту” // Законодавчі акти з питань освіти. – К., 2004.

7. Кремень В.Г. Особистість у сучасній цивілізації: освітній контекст [Електронний ресурс] / В.Г. Кремень. – Режим доступу: http://universitates.univer.kharkov.ua/arhiv/2009_1/kremen/kremen.html.

8. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В.Г. Кремень. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2010. – 520 с.

9. Лисакова І.В. Формування професіоналізму у студентів вищих музичних навчальних закладів в процесі методичної підготовки: дис. ...

канд. пед. наук : 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / І.В. Лисакова. – К., 2008. – 248 с.

10. Пряжников Н.С. Психология труда [Электронный ресурс] / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – Режим доступа: <http://www.myword.ru>.

11. Сущенко Т.И. Методическое обеспечение внутришкольного управления (пакет методических материалов и разработок по управлению школой) / Т.И. Сущенко. – Запорожье : Коммунар, 1992. – 48 с.

12. Сущенко Т.І. Концептуальні особливості формування професіоналізму майбутніх фахівців у контексті громадянськості / Т.І. Сущенко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / [за ред. Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О.Г. РОМАНОВСЬКОГО]. – Х. : ХПІ, 2008. – Вип. 2. – С. 37–43.

13. Сущенко Т.І. Формування ціннісного ставлення до свого здоров'я у суб'єктів педагогічного процесу / Т.І. Сущенко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 50.